

Si Abulad at Ang Kamalayang Pumuna: Tungo sa Isang Makabagong Pagtanaw sa Kritikal na Pilosopiyang Filipino

Mariefe Cruz

University of Santo Tomas | mariefe.cruz.ab@ust.edu.ph

Abstract: It has long been endeavored in the Philippines to promulgate a kind of thinking that is centered on being conscious and critical— not only upon the issues confined within our society, but also in other aspects of our being Filipino— our way of valuing, our way of feeling, our historical perspectives, our worldview, and so much more. One of the proponents of this kind of thinking is the Thomasian philosopher Romualdo E. Abulad, SVD. In line with this, this paper aims to (1) take a look into the critical discourse which Abulad furthers through an analysis of some of his works pursuant to this discourse. In the said analysis, the author will (2) attempt to bring to light the kind of critique that Abulad promotes from specifically chosen articles, and give prominence to his philosophical goal which centers on the propagation of critical consciousness. With regard to the prior engagement on Abulad, this paper will also seek to (3) review the discourse on Critical Filipino Philosophy and the place of an Abuladian critique in the said discourse. It is crucial to once again examine the prevailing discourses in the history of Filipino Philosophy and their problematics in view of the need for thorough analysis of their contributions, not only in the furthering of philosophy here in the Philippines, but also in their potential contribution in the the lives of every Filipino

Keywords: *Romualdo Abulad, Kamalayang Pumuna, Kritikal na Pilosopiyang Filipino*

Panimula

Tatlumpu't limang taon na ang nakalipas mula noong 'pinatay' ni Romualdo Abulad ang katanungan hinggil sa pag-iral ng pilosopiyang Filipino.¹ Bagaman may iilan pa ring nakatuon ang mga paksain at debate sa argumentong ito, mahihinuha pa ring nakatayo na ang mga kasalukuyang tagapagtaguyod ng pilosopiyang Filipino sa isang napakahalagang yugto sa kasaysayan ng pilosopiya dito sa Filipinas. Sa loob ng nakaraang tatlumpu't limang taon ay maraming proyekto at pananaliksik na ang naisakatuparan na may layuning lalong makapag-ambag at makiisa sa pagbangon ng pilosopiyang Filipino mula sa kanyang pagkakabansot. Ang isa sa mga dambuhalang proyektong naisakatuparan na ay ang masusing pag-aaral at pag-uusisa sa mga naging ambag ng mga Tomasining dalubhasa sa pamimilosopiyang Filipino. Sa kanyang disertasyon,² sinubok ungkatin ni

¹ Makikita ang talakayang ito sa kanyang artikulong "Options for a Filipino Philosophy" (1984).

² de Leon, Emmanuel C. "Ang Intelektuwal na Pamana ng mga Pangunahing Tomasining Pilosoper sa Kasaysayan ng Pamimilosopiyang Filipino; Quito, Mercado, Hornedo, Timbreza, Abulad, at Co". PhD dissertation. University of Santo Tomas. 2017.

Emmanuel de Leon ang mga talambuhay, mga pangunahing diskurso, mga layuning pilosopiko, at ang mga naging ambag sa pagpapayabong ng pilosopiyang Filipino ng anim na pangunahing Tomasinong pilosoper na sina Emerita Quito, Leonardo Mercado, Florentino Hornedo, Florentino Timbreza, Romualdo Abulad, at Alfredo Co. Bago pa man lumabas ang disertasyong ito at naging libro, may iilan na ring nailimbag na mga artikulo at pananaliksik hinggil sa mga pilosoper na ito, subalit tila may kasalatan pagdating sa mga talakayan hinggil sa mga diskurso ni Abulad.³ Sa saliksik ni de Leon (2017) hinggil sa mga diskurso ni Abulad, apat ang lumabas na pangunahing diskurso. Ito ang mga sumusunod: (1) eksposisyong ng mga banyagang sistema, (2) *critical analysis* sa akademikong pamamaraan, (3) paggamit ng wikang Filipino, at (4) apropyasyon ng mga banyagang teorya. Alinsunod nito, susubukin ng papel na ito na (1) bigyang-pansin ang pangunahing diskurso ni Abulad hinggil sa *critical analysis* sa akademikong paraan sa pamamagitan ng pagsusuri ng ilang mga piling akda niyang nakalinya sa diskursong ito. Kaakibat nito, magkakaroon din ng (2) pagtatangkang talakayin ang uri ng kritika na matatagpuan sa mga gawa ni Abulad at ang kanyang pilosopikong layuning nakatutok sa pagpapalaganap ng kamalayang pumuna. Sa gagawing pagsusuri sa ilang mga akda ni Abulad, ninanais din ng papel na ito na (3) muling tignan ang diskurso ng Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino at ang maaaring lugar ng maka-Abulad na pagpuna sa diskursong ito.

Ang Kamalayang Pumuna

Sa muling pagsipat sa ginawang saliksik ni de Leon- sa talambuhay, mga pangunahing diskurso, layuning pilosopiko, at mga ambag sa lalong pagpapayabong ng pilosopiyang Filipino ni Abulad-tatangkain ng papel na ito na magbigay ng mas malawig na pagtatalakay at pagsusuri sa ilang mga piling akda ni Abulad upang lalong mapalitaw ang kanyang pamamaraan ng pagpuna o pagkrikritika. Ipinahayag ni de Leon sa kanyang libro na sa anim na mga pangunahing Tomasinong pilosoper na kanyang sinaliksik ay tila si Abulad lamang ang hindi tuwirang nagsabi ng kanyang layuning pilosopiko.⁴ Ngunit ayon kay de Leon, kung mayroon man tayong maaaring mahinuha sa kanyang mga akda, ito ay ang palagiang pagkakaroon ng aspekto ng “pagpuna.”⁵

Itong pagpuna na tinataguyod ni Abulad ay hindi lamang isang pagpunang alinsunod sa nakasanayan na tila tutuligsain lamang ang mga bagay-bagay, bagkus ito ay isang uri ng pagpuna o kritika na may kasamang paggabay ng kasaysayan. Para kay Abulad, mahalaga itong pagtingin sa mga bagay-bagay gamit ang lente ng kasaysayan, sapagkat sa paraan na ito lalo nating maiintindihan ang mga “bakit” na bumabalot sa mga isyu, pangyayari, o bagay na ating sinusubok na kilatisin. Alalaumbaga, ito rin ay isang pamamaraan upang maging bukás ang ating mga pag-iisip sa iba’t ibang perspektiba at matutong tumingin nang mas malalim sa mga bagay-bagay na ating kinikilatis. Ika nga ni de Leon hinggil dito, “ang pagpuna o kritisismo ay nagkakaroon ng “laman” kung mulat ang isang

³ Nagkaroon si F. P. A. Demeterio III ng isang pagtalakay sa taksonomiya ni Abulad sa kanyang artikulong “Status and Directions for “Filipino Philosophy” in Zialcita, Timbreza, Quito, Abulad, Mabaquiao, Gripaldo and Co” (2013), at si Emmanuel de Leon ay nakapaglimbag ng “An Interview with Romualdo Abulad, SVD” (2016) at sinaliksik niya si Abulad sa kanyang disertasyong ““Ang Intelektuwal na Pamana ng mga Pangunahing Tomasinong Pilosoper sa Kasaysayan ng Pamimilosopiyang Filipino; Quito, Mercado, Hornedo, Timbreza, Abulad, at Co” (2017) ngunit tila may kakulangan pa rin hinggil sa lalong pagpapalawig at pagpapalalim ng mga usapin hinggil kay Abulad at sa uri ng pamimilosopiyang kanyang itinataguyod.

⁴ de Leon, Emmanuel C. 2019. *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*. 141. Lungsod ng Maynila: Aklat ng Bayan.

⁵ de Leon, Emmanuel C., *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*; 142.

kritiko sa kasaysayan ng isang bagay o kaisipan na kaniyang sinusuri.”⁶ Kung kaya, nararapat lamang na maging mulat tayo sa kontekstong nakabalot sa ating mga kinikilatis at pinupuna dahil ito ang magsisilbing pundasyong paghuhugutan ng ninanais nating kritika. Kalakip din ng pagpunang maka-Abulad na nakaayon sa paggiling ng kasaysayan, maaari ring bigyang-pansin ang mga pinagtutuunan ng pagpunang ito—na bagaman nakatutok sa isang pangmalawakang sakop ang kritikang nagmumula sa lente ng kasaysayan, makikita sa mga akda ni Abulad na maaari ring dumako ito sa mas micro na aspekto ng ating kamalayan.

Alinsunod sa mga nabanggit, susubuking palutangin ang ilang mga paksain ni Abulad sa kanyang mga kritikal na akda sa susunod na mga bahagi ng papel na ito. Ngunit bago pa man dumako roon, marapat munang magbigay ng isang maikling talakayan hinggil sa kritikal na aspekto ng Pamimilosopiyang Filipino kung saan maaari nating ipaloob ang isang maka-Abulad na pagpuna.

Ang Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino

Isa sa mga pangunahing tagapagtaguyod ng mga diskurso hinggil sa kritikal na pamimilosopiya dito sa Filipinas ang pilosoper na si F. P. A. Demeterio III. Sumibol itong diskurso na ito noong ika-19 na siglo sa mga damdamin at akda ng mga propagandista, at lumawak pa lalo dahil sa paglaganap ng impluwensyang Marxista sa Filipinas noong 1960’s.⁷ Ang pangunahing layunin nitong pilosopiyang kritikal na itinataguyod ni Demeterio ay ang pakikisangkot sa pagsusuri sa kondisyon ng lipunan at pagbuo ng kritikal na mga puna tungkol dito⁸— isang kritikal na pagpuna hinggil sa *soyolohikal*, *politikal*, at *ekonomikal* na estado ng Filipinas.⁹ Ngunit sa paglipas ng panahon, tulad na lamang ng pagyabong ng iba pang diskurso’t agham sa ating bansa, tila may pangangailangan na ring muling usisain ang mga paksaing nakapaloob sa Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino. Kalakip ng naturang pagpapakahulugan, ninanais ng papel na ito na bigyang-diin na hindi lamang nakakulong ang Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino sa pagsusuri lamang sa lipunan at pagbibigay ng mga puna hinggil dito, ngunit marapat ding bigyang-pansin ang iba pang mga aspekto at pamamaraan ng pagkrikritikang nakapaloob sa Pilosopiyang Filipino. Bilang isa sa mga pangunahing tagapagtaguyod ng pagpapalaganap ng kamalayang pumuna, maaaring gamitin ang ilang mahahalagang akda ng pilosoper na si Romualdo Abulad upang lalong luminaw ang iba pang mga mahahalagang aspektong nakapaloob dito.

Si Abulad at ang Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino: Pagtatanghal sa mga Tema ng isang maka-Abulad na Pagpuna

Sa bahaging ito, sisipatin ang ilang mga pangunahing artikulo ni Abulad, at susubuking talakayin ang ilang mga mahahalagang bahagi at konteksto sa likod ng mga artikulong ito na

⁶ de Leon, Emmanuel C., *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*; 142

⁷ de Leon, Emmanuel C. 2015. "Ang Pilosopiya at Pamimilosopiya ni Roque J. Ferriols, S.J.: Tungo sa Isang Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino." *Kritike* 9 (2): 29.

⁸ Atim, Ben Carlo N. 2017. "Ang Diskurso ni Feorillo Petronilo Demeterio Tungkol sa Pilosopiyang Pilipino: Isang Pagsusuri." *Kritike* 11 (2): 28-53.

⁹ Bagaman hindi binigyan ni Demeterio ng isang malinaw na kahulugan ang Kritikal na Pilosopiyang Filipino at ang sakop nito, sa pakiwari ni Atim ay lumutang naman ito sa pagsusuri niya sa ilang mga piling akda ni Demeterio. Tingnan: Atim, Ben Carlo N. 2017. "Ang Diskurso ni Feorillo Petronilo Demeterio Tungkol sa Pilosopiyang Pilipino: Isang Pagsusuri." *Kritike* 11 (2): 28-53.

nakaangkop sa pilosopikong layunin ni Abulad. Kalakip ng gagawing pagtatalakay, susubukin ding palutangin ang mga mahahalagang temang nakapaloob sa isang maka-Abulad na pagpuna. Mula sa pagsusuring ginawa ni de Leon sa mga akda ni Abulad, at sa pag-aangkop ng mga ito batay sa taksonomiya ni Demeterio, minarapat na pumili ng ilang mahahalagang akda ni Abulad na nakapaloob sa diskurso ng *critical analysis* sa akademikong pamamaraan,¹⁰ sapagkat dito maaaring matagpuan ang pinakamainam na mga akdang maaaring gawing daan tungo sa lalong pag-unawa sa isang maka-Abulad na pagpuna.

Pilipino sa Pilosopiya (1976)

Ayon sa pagsusuri ni de Leon, matatagurian ang artikulong ito ‘di lamang bilang kauna-unahang akdang naisulat ni Abulad sa wikang Filipino, bagkus, ito rin ang kauna-unahang akda kung saan mababakasan ang kanyang hamon ng pagpuna, at ang pamamaraan kung saan niya ninanais na magmula ang pagpunang ito.¹¹

Naisulat ang artikulong ito sa panahong wala pang isang dekada ang nakalilipas mula noong naisiwalat ni Emerita Quito sa Discurso de Apertura ang kaniyang “A New Concept of Philosophy” (1967) na naglalayong makapagpamahagi ng iba’t ibang makabagong uri ng pilosopiyang nakadaupang palad niya sa ibang bansa. Dahil na rin sa pagkababad ng mga mag-aaral ng pilosopiya sa Tomismo at Eskolastisismo noong panahong iyon, isang malaking kontrobersya ang lekturang ibinahagi ni Quito. Ngunit bagaman maraming nanibago at nasindak sa mga bagong pilosopiyang itong mayorya ay taliwas sa mga pangangaral ng Tomismo at Eskolastisismo, mayroon din namang mga nasiyahan, na tilabaga’y may pag-asa na tungo sa isang makabagong yugto ang pilosopiya sa Filipinas. Isa na rito si Abulad. Wika niya:

“Basta ang alam ko, suyang-suya na ang mga kaklase ko sa Scholastic Philosophy. ‘Yun ang maaari mong tawaging “sick and tired”. So, noong dumating si Dr. Quito, parang fresh air...almost every semester, may ibinibigay siya parating bagong philosophy sa amin.”¹²

Kaya, sa panibagong yugto na itong dulot na rin ng disgusto ng mga mag-aaral noon sa umiral na dogmatismo pagdating sa pagtuturo ng pilosopiya sa bansa, nagsimula na ang dambuhalang proyektong hilahin ang pilosopiya sa Filipinas sa panibagong, mas bukás at kritikal na direksyon.¹³ Ika

¹⁰ Makikita dito ang isang chart kung saan binalangkas ni de Leon ang mga artikulo ni Abulad na nakapaloob sa ganitong diskurso. Tingnan: de Leon, Emmanuel C. 2019. *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*. Lungsod ng Maynila: Aklat ng Bayan. 140.

¹¹ de Leon, Emmanuel C., *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*; 132; 140.

¹² de Leon, Emmanuel C. 2016. "An Interview with Romualdo Abulad, SVD." *Kritike* 10 (1): 5.

¹³ Sa pagnanais na Tomismo at Eskolastisismo lamang ang umiral na pilosopiya sa Filipinas noon, nabara sa pagkadogmatiko ang mga pilosopiyang ito. Buhat ng paglalakas-loob ni Quito na punahin ang ganitong pamamalakad, tilabaga’y sinimulan niyang tangkaing hilahin ang pilosopiya sa Filipinas tungo sa isang panibagong direksyon. Sa panayam kay Abulad, naikwento rin ni Abulad ang kanyang mga karanasan noong estudyante pa lamang siya ni Quito—kung paanong halos mag-isang itinuro ni Quito ang penomenolohiya at eksistensyalismo, at kung paano siya nagpakilala sa kanila ng iba’t ibang paaralang pilosopikal at iba’t ibang mga banyagang pilosoper. Sa ganitong pamamaraan, ‘nagising’ sila sa kanilang dogmatikong pagkakahimbing—na mula sa “pagkasuya”, tilabaga’y nakalaspas sila ng bago, at sa parehong konteksto’y nahimok silang maging bukás at kritikal hindi lamang sa Tomismo at Eskolastisismo (na dati ay nananahan sa dogmatismo at hindi bukas sa pagsusuri at kritisismo), kundi pati na rin sa iba pang mga pilosopiyang ipinakilala sa kanila ni Quito. Tingnan: de Leon, Emmanuel C. 2016. "An Interview with Romualdo Abulad, SVD.: *Kritike* 10 (1): 5.

nga ni Abulad, “Lahat ng sistema ay maaaring maging dogmatic, na parang sasabihin mo na ito lamang ang totoo at lahat ng labas dito ay mali. Ah, hindi na ‘yan uubra ngayon.”¹⁴

Sinimulan ni Abulad ang artikulong ito sa pag-usisa sa lugar ng pilosopiya sa buhay ng mga Filipino.¹⁵ Dahil nga umuusbong pa lamang itong panibagong yugto ng pamimilosopiya sa Filipinas, kaya siguro nasabi ni Abulad na hindi pa laganap ang katuturan ng pilosopiya sa masa. Matagal itong nakulong sa akademya, sa dogmatismong pinairal ng pagtuturo ng pilosopiyang Tomismo at Eskolastisismo, na tilabaga’y itinuring na ito lamang ang pilosopiyang dapat palaganapin at itatak sa bawat mag-aaral. Naging eksklusibo ang pilosopiya sa Filipinas noong mga panahong ito at hindi bukás sa ano mang uri ng diskurso. Ngunit itong panibagong yugto ay hindi payag sa pagpapanatili ng pinid na pinto ng pilosopiya. Ika nga ni Abulad, “Subalit ang pilosopiya ay hindi eksklusibong pag-aari ng mga dalubhasa. Ang huling hantungan nito ay ang diwa’t damdamin ng mga karaniwang taong siyang magpapalago sa mga yamang iniwan ng mga nakalipas na lahi.”¹⁶ Naniniwala siya na hindi lamang natatagpuan sa akademikong larang ang pilosopiya, bagkus maaari rin itong maging tagapagtaguyod at tagapagpadaloy ng buhay, kahit gaano man ito kaordinaryo o pangkaraniwan.¹⁷

Ipinupunto niya rin sa artikulong ito na isa pang pangunahing dahilan kung bakit tila hindi pa kongkreto ang halaga ng pilosopiya sa buhay ng mga Filipino ay dahil na rin nakakulong pa ang mga kaisipang pilosopiko sa wikang banyaga; at dahil dito ay hindi pa basta-basta maipapamahagi ito sa ating mga kababayan. Kaugnay na rin nito ang isa sa mga ipinuntong problema ni Quito sa kanyang librong *The State of Philosophy in the Philippines* (1983) na tumatalakay sa pagkukulang natin hinggil sa pagkabihasa sa mga wikang banyaga.¹⁸ Noong panahong iyon, pangangailangan pa ng mga iskolar ang makapagsalin ng mga pilosopikong teksto upang maging mas aksesibol ito sa kapwa nilang Filipino-madala ay isinasalin sa wikang Ingles sapagkat kauna-unawa din naman ang Ingles sa mga Filipino. Bagaman sa panahon ngayon ay tila hindi na malaking isyu ang hinggil sa kakulangan ng akses sa mga pilosopikong teksto, buháy pa rin ang paksaing pagsasalin sapagkat ang pinagtutuunan naman ngayon ng mga dalubhasa ay ang pagsasalin ng mga naturang teksto sa wikang Filipino nang may layuning maitaas sa nibel ng akademiko ang wikang tunay nga namang pagmamay-ari natin.¹⁹

Bilang pinakaunang niyang akda na isinulat sa Filipino, marapat lamang na ipinagdiin din ni Abulad ang kahalagahan ng wika—ng sariling wika—sa patuloy na pagyabong ng pilosopiya sa bansa, ngunit dahil sa industriyalismo at teknolohiya, tila nalalayo tayo sa mga dapat bigyang-pansing aspekto ng ating sarili; nakikipagpaligsahan tayo upang makasabay sa takbo ng mundo habang nakakaligtaan

¹⁴ de Leon, Emmanuel C., *An Interview with Romualdo Abulad, SVD*; 7.

¹⁵ Abulad, Romualdo E. 1976. "Pilipino sa Pilosopiya." *DLSU Dialogue* 11 (1): 159.

¹⁶ Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 159.

¹⁷ Sa kanyang artikulong *The Filipino as a Philosopher in Search of Originality* (1985), nabanggit ni Abulad ang mga “lay philosophers” o siyang mga pilosoper na hindi matatagpuan sa larang ng pilosopiya o sa akademya, bagkus mga pangkaraniwang taong sila ring namimilosopiya—sang-ayon sa paniniwalang likas sa tao ang pagtataka at pagtatanong hinggil sa buhay at sa mundo. Maaari rin matagpuan ang parehong mga sentimyento sa kanyang isa pang artikulo na *Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy* (1986). Tingnan: Abulad, Romualdo E. 1985. "The Filipino as a Philosopher in Search of Originality." *Karunungan* 2: 17. at Abulad, Romualdo E. 1986. "Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy." *Sophia* 16: 58.

¹⁸ Quito, Emerita S. 1983. *The State of Philosophy in the Philippines*. Manila: De La Salle University.

¹⁹ Tinalakay rin ito ni Quito sa kanyang libro bilang isa sa mga pangunahing problema sa pagkabansot ng pilosopiya sa Filipinas. Noong mga panahong iyon, napansin ni Quito na tila may kakulangan na nga tayo pagdating sa mga wikang banyaga, may mas malaki at nakakaalarma pa tayong kakulangan hinggil sa pagkabihasa sa ating wikang pambansa.

natin ang mga isyung panloob na dapat muna nating pagtuunan ng pansin at hanapan ng kasagutan. Ika nga ni Abulad, tila ba ay nalalayo ang ating paningin sa iba pang bahagi ng ating sarili, at isa na dito ang ating wika. Ngunit hindi naman iminumungkahi ni Abulad na iwaksi ang mga likhang-bagay ng mga nasa Kanluran, bagkus sinasabi niya na nararapat na gumawa tayo ng paraan upang hindi makalimot sa ating pinagmulan kahit na napupukaw ang ating interes ng mga konsepto at mekanismong banyaga. Wika niya:

“Tila yata nararapat lamang na muli tayong gumising sa ating panandaliang pagkaidlip at muli nating siyasatin ang pinakaugat ng mga pangyayaring muntik nang lumamon sa ating kahinaan.”²⁰

Hindi naman talaga dapat iwaksi dahil lubhang mahalaga itong nabuo at nabubuon ugnayan ng iba’t ibang bansa at kultura. Subalit kung humaling na humaling na tayo sa kagalingan ng ibang bansa, tila may pangangailangan na sigurong gumising at manggising ng iba mula sa pagkaidlip na ito at kumbinsihin silang kumilos din sapagkat tayo rin ay may angking galing na nararapat ding kahumalingan—isang kagalingang kinakailangan munang matuklasan bago pa man kahumalingan. Marami tayong gustong patunayan kahit madalas ay nababara tayo sa mga naipataw na, dulot na rin ng kalabuan ng ating pinagmulan at ang ilang daang taon ng pagkakakolonisa. Ngunit kahit lagi na tayong umiiral sa ganitong konteksto, may hamon pa rin ng pag-alpas— ng pagwaksi sa kaisipang “hanggang dito na lamang tayo” at pagyakap sa posibilidad ng pagsulong at pagbabago. At sa pagtatangka nating pag-alpas na ito, sinasabi ni Abulad na dapat pilosopiya ang maging gabay natin; ang gabay nito ay dapat matutunan nating magbatak ng isip.²¹

Sapagkat hindi lamang sa mga dalubhasa tumatalab ang pilosopiya, bagkus ito ay tumatalab sa lahat ng uri ng tao. Ipinupunto ito ni Abulad sa pangalawang bahagi ng kanyang artikulo, kung saan ipinapaliwanag niya kung ano nga ba ang pilosopiya. Ayon sa kanya:

“Makabuluhan ang pilosopiya. Hindi totoong ito ay pag-aari lamang ng mga dalubhasang mahilig magparangya ng kanilang kaalaman sa loob ng apat na sulok ng silid-aralan. Ang pilosopiyang hindi nagbibigay-kahulugan sa buhay ay hindi kailanman natin maaaring tawaging tunay na pilosopiya.”²²

Kung susuriin, mahihinuhang ang mga katagang ito ay tila isang kritika sa mga akademikong nakukulong lamang sa dalawang bagay: sa kanilang mga paboritong teorya’t idea, at sa apat na sulok ng silid-aralan. Sinasabi ni Abulad na ang tunay na pilosopiyang dapat na nilulubugan ay iyong umaalpas sa apat na sulok ng silid-aralan, umaalpas sa mga paboritong teorya’t komplikadong mga konsepto’t idea—isang pilosopiyang bukas at nagbibigay-kahulugan sa buhay. Hindi sasapat na basta na lang laging napag-uusapan ang mga konseptong abstrakto, bagkus dapat din itong nalalapat, at napagdedebatihan—isang pilosopiyang tumatalab sa buhay at umiiral sa lipunan. Tilabaga ay isa rin itong pag-uudyok na tayong mga nag-aaral at nagsusumikap na lumubog sa pilosopiya ay dapat matutong maging bukás at manatiling bukás. Hindi dapat tayo nakukulong sa mga matatayog nating konsepto at sa mga nagtataasan nating toreng garing, bagkus dapat matunton din natin ang sukdulang layunin ng pilosopiya: ang makapagbigay ng kahulugan sa buhay natin, sa mga buhay sa paligid natin, at sa mundong ating kinaiiralan.

²⁰ Abulad, Romualdo E. 1976. "Pilipino sa Pilosopiya." *DLSU Dialogue* 11 (1): 160.

²¹ Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 160

²² Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 160

Alinsunod sa pag-uudyok na ito, mayroon pang isang hamon si Abulad: ang mamulat sa responsibilidad na kumilos. Wika niya:

“Buwag at hungkag ang pamumuhay ng isang nilalang kung ito ay tulad sa isang patpat na inanod-anod lamang ng mga pabago-bagong hilig ng makalipunang alon.”²³

Dito nagsisimula ang hamon ni Abulad sa pagbabatak ng isip. Hindi sasapat na pairalin ang ating pagiging istátik, na makuntento na lamang tayo na sumabay sa agos- makuntento na lamang sa pagtanggap nang pagtanggap. Kailangan marunong din tayong sumalungat sa agos, at matutong pumalag at kumilatis, hindi lamang tanggal nang tanggal. Ito ang pagiging bukás, sapagkat hindi tayo mga espongha o garapon na naghihintay lamang mapunan. Makikita rin dito ang isang hamong tumutungo paloob—na tayo mismo bilang mga ibdidwal ay kailangang magpasyang magpumiglas sa dinadaluyang panahon. Tilabaga ay ipinupunto dito na hindi tayo maaaring mabara sa otomatik; kailangan nating mapaigting ang kamalayang pumuna.²⁴

Isa pang binigyang-diin ni Abulad sa artikulong ito ang kahalagahan ng isang ‘paninging makasaysayan.’ Wika niya:

“Ang paninging makasaysayan ay magsisilbing gamot upang makaiwas tayo sa mga makikitid na pagtanaw sa buhay. Magiging malawak ang ating pang-unawa at magiging magaan para sa atin ang ilaan ang ating pandinig kaninuman, anumang nais niyang ipahiwatig. Hindi nga ba’t ang ganitong uri ng kamalayan ang higit sa lahat ay magsisilbing tagapagbuklod ng tao, hindi sa pamamagitan ng awtokratikong pagsupil at pagkitil sa kalayaan kundi sa pamamagitan ng pagpapaunlad sa mga daluyan ng komunikasyong namamagitan sa nagkakaiba’t ibang lahi.”²⁵

Makikita sa talatang ito ang ipinapanukala ni Abulad na pagtatalakay sa anomang bagay ayon sa perspektiba ng kasaysayan.²⁶ Mahalaga sa kaniya itong laging pagtingin sa konteksto ayon sa ‘paggiling ng kasaysayan.’²⁷ Isa muli itong pagpapahayag sa paniniwalang lagi tayong umiiral sa isang konteksto— isang kontekstong siya ring binuo ng daloy ng panahon. May pangangailangang sipatin ang mga pangyayari sa nakaraan upang maintindihan ang mga umiiral at nagaganap sa ating kasalukuyan. Maiiwasan natin ang kakitiran ng utak at lalong magiging bukás ang ating pag-unawa kung aalamin muna natin ang makasaysayang konteksto ng isang bagay na pinapaksa. Makikita dito na ninanais ni Abulad ang isang kamalayang malaya—malayang makinig, malayang makipag-usap, kumilatis at pumuna. Pinaniniwalaan niya na sa pag-iral ng ganitong kamalayan ay maaaring mabuklod ang mga tao at lalong maging maluwag ang ating daluyan ng komunikasyon, impormasyon at diskurso. At

²³ Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 161.

²⁴ Sang-ayon muli ito sa layuning pilosopiko ni Abulad na inilalahad ni de Leon sa kaniyang librong *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino* (2019)

²⁵ Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 162.

²⁶ Kung babalikan ang mga unang bahagi ng artikulong ito, makikitang nabanggit na ito bilang isang mahalagang temang nakapaloob sa isang maka-Abulad na pagpuna.

²⁷ Ginamit niya ang terminilohiyang ito sa kanyang akdang *Mga Puna Tungo sa Pag-asa* (1976) at ginamit muli ito ni de Leon sa bahagi ng kanyang libro na *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino* (2019) bilang pagtatalakay sa pamamaraan ng pagpuna na ineendorso ni Abulad—itong pagpuna nang may pagsipat sa ‘paggiling ng kasaysayan.’

bagaman ang talatang ito mula sa artikulo ay nakatuon sa pagtatalakay ng kahalagahan ng isang lalong bukás na pilosopiya, sa palagay ko ay maaari din natin itong tignan bilang siya ring sumalamin sa kahalagahan ng isang bukás na kritika. Sapagkat parehong nag-uudyok ang pilosopiya at kritika na magtanong, mag-isip, at maging bukás sa iba't ibang perspektiba, at sa pagiging bukás ng mga ito ay malaya rin silang kumilatis nang ayon sa mga naturang konteksto. Ika nga ni de Leon sa pagtatalakay ng layuning pilosopiko ni Abulad, “malaya tayong ‘humatol’ o humusga gamit ang ating katwiran maliban na lamang sa mga pagkakataong wala tayong basehan sa paghatol.”²⁸ Kung kaya, itong ipinupunto ni Abulad na pagkakaroon ng paninging makasaysayan ay maaari nating ilapat pareho sa konteksto ng pilosopiya at ng kritika. Sapagkat para kay Abulad, hindi maihihiwalay ang pilosoper sa kanyang pagiging kritiko, dahil kritika ang isa sa mga pangunahing tagapag-udyok ng diskurso at dayalektiko sa pilosopiya.²⁹ Kung gayon, palagian dapat magkabigkis ang dalawa.

Huling punto na nais kong talakayin dito ay ang magkahalong hamon at kritika na inilahad ni Abulad sa bandang dulo ng artikulong ito:

“Tunay ngang kawiliwili ang mga suliraning maaaring talakayin ng pilosopiya. Walang hindi saklaw ang malayang isip ng tao na patuloy sa pagpapahayag ng kanyang kuro ukol sa daigdig na kanyang ginagalawan. Lalo na sa panahong ito na tila dambuhalang lumalagom sa ating mga kababayan ang di-mabilang na kaisipang walang tiyak na pinagmulan, lalo ngayo’y kailangan nating tiyakin ang ating sarili, unawain ang pinakaugat ng mga nangyayari, at sikaping maibunsod ang hinaharap nang ayon sa pinakamatalinong paraang ating mabibigyang-buhay.”³⁰

Masisipat dito ang isang pahayag ni Abulad na makikita ring pinupunto niya sa iba pa niyang mga artikulo: *ang kasalatan natin sa isang pinag-ugatang kultura, kasaysayan, at tradisyon*. At dahil nga ang artikulong ito ay nasulat wala pang isang dekada mula noong tinangka ni Emerita Quito na buksan ang diskurso ng pilosopiya at gisingin ang mga nasa akademyang tila nahimbing na sa dogmatismo, bumaha ng mga katanungan sa yugtong ito hinggil sa ating identidad bilang mga Filipino, sa ating kultura, at sa pilosopikong aspekto ng ating pag-iral, ng ating pamumuhay, ng ating mga paniniwala, atbp. Sa madaling salita, nagsulputan ang mga tanong tungkol sa *atin*—mga tanong at problematikong tayo naman ang pinapaksa. Dambuhala ang mga katanungang ibinabato noong panahong ito, at kahit na ilan sa mga katanungang ito ay napaglamayan na, marami pa rin dito ang dapat pa ring mapag-uusapan sapagkat hindi pa nabibigyan ng sapat na hustisya. Kung kaya, ang hamon noon (at ngayon) ni Abulad ay ang lalong pagkilala sa sarili, na mahanap ng mga Filipino ang pinakaugat ng kanilang dinaramdam, at sa pamamagitan ng pag-aapuhap na ito, ay makapag-udyok ng isang pamamaraang likas sa atin sa pagharap sa buhay na siyang ginagabayan ng sapat na katwiran. Mahihinuha sa artikulong ito ang pag-usbong ng isang kritikang hindi nagmamadaling tumungo agad sa labas at ilapat agad sa malawakang

²⁸ de Leon, Emmanuel C., *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*; 143.

²⁹ Nabanggit din ito ni Abulad sa kanyang bahagi sa artikulo ni Emerita Quito hinggil sa *Pulong-isip*, o sa mga serye ng pagpupulong na ginagawa ng mga Filipinong pilosoper upang pag-usapan at pagdebatihan ang iba't ibang paksain sa pilosopiya. Ipinupunto ni Abulad sa kanyang bahagi na mahalaga ang rebolusyonaryong katangian ng isang pilosoper, na ang layunin niya ay ang mag-isip nang radikal at kritikal hinggil sa mga tradisyon at sistemang kanyang dinaranas at kinabibilangan. Mahihinuha dito ang lalong pagpapatibay ng paniniwala na tunay ngang hindi maihihiwalay ang isang pilosoper sa pagiging kritika rin ng kanyang panahon, sapagkat kaakibat rin ng mismong pamilosopiya ang pangangailangan maging mapangkilatis at kritikal sa mga bagay na pinapaksa. Tingnan: Quito, Emerita S. 1986. "Pulong-isip: Meeting of Filipino Minds." *Karunungan* 3: 12.

³⁰ Abulad, Romualdo E., *Pilipino sa Pilosopiya*; 165.

sakop ang mga pagpuna, bagkus makikita sa dulong bahagi na inuudyukan ni Abulad ang kanyang mga mambabasa na simulan *muna* sa sarili—na pumaloob muna bago lumabas; sumentro sa indibidwal bago dumako sa nakararami.³¹ Tilabaga’y kailangan munang pagtuunan ng pansin ang ating mga internal na pakikibaka, bago natin subukin na makiisa sa pakikibaka ng mas nakararami.

Mga Puna Tungo sa Pag-asa (1978)

Mainam na halimbawa ang ikalawang artikulong ito upang makita ang iba’t ibang paksain ng pagpuna ni Abulad. Dito mahihinuha ang isang uri ng kritika na umuugat at tumutungo sa kamalayang Filipino—na hindi lamang ito isang uri ng kritika na naglalapat ng mga banyagang teorya upang suriin ang mga paksaing nakaangkop sa atin, bagkus sumisipat din ito mula sa lente ng ating kasaysayan, ng ating mga tradisyon, ng ating pag-iisip, at ng ating kamalayan. Mapapansin dito ang isang direkta at walang patawad na pagkrikritikang hindi lamang sumasakop sa mga panlipunan na aspekto ng ating pagka-Filipino, bagkus inuusisa din nito ang kanya-kanyang mga internal na pakikibaka bilang isang Filipino.

Sa maikling artikulong ito, tinangka ni Abulad na suriin at punahin ang mga macro at micro na aspekto ng pagiging Filipino. Bagaman sa simula ng artikulo ay makikita natin ang maikling pagpuna ni Abulad hinggil sa mga panlipunan at pangmalawakang mga isyu- kapitalismo at maka-dayuhang sistema ng ating pamumuhay sa Filipinas, - mayorya sa artikulo ay nakasentro sa mga katanungan at pagpunang tumutungo mismo sa indibidwal—sa identidad at mga salik na bumubuo sa isang Filipino.

Ilan sa mga inilahad na katanungan ni Abulad ang mga sumusunod:

“Masaya ba ang Pilipino?”³²

Isa itong pagpuna sa konsepto ng kasiyahan ng mga Filipino. Inilarawan ni Abulad ang karaniwang buhay ng isang Filipino noon—trabaho at tsismis sa araw, lasingan at tila ba piyestahan sa gabi, pagkatapos uulit na naman ang proseso sa muling pagsikat ng araw. Nabanggit din niya dito ang epekto ng teknolohiya sa mga Filipino noon, na tilabaga’y nagsisilbi ang mga ito bilang mga panakip-butang lamang sa mga bagay-bagay na ninanais nating panandaliang takasan; mga tagapagbigay ng ilang oras na panandaliang aliw.³³ *Maligaya na ba ako dito? Kung lalong susuriin, tila ba ay nagpapahiwatig si Abulad ng mga katanungang “ito na ba talaga ang buhay natin? Ganito na lamang ba tayo? Sanayan na lamang ba sa konting konswelong aliw?”* Nararapat na pag-isipan sa bahaging ito na bagaman iba na ang panahon ngayon, iba na ang mga batis na pinagkukunan natin ng aliw at kasiyahan, at iba na rin ang kontekstong ating ginagalawan, ay isa pa ring mahalagang katanungan ang *“masaya ba ang Pilipino?”* *Masaya ba ako?* Masaya na kaya tayo sa administrasyong namumuno sa atin ngayon, sa buhay nating umiikot sa *social media* at tilabaga nagiging panukat na ng pagkatao ang bilang ng mga “likes” at “haha”? Masaya na kaya tayo sa pakikipagtsismisan na hindi na lamang natatagpuan sa mga kapitbahay kung ‘di pati na rin sa pag-aaway ng mga “DDS” at “Dilawan” at sa patuloy na paglaganap ng *fake news* sa Filipinas? Masaya na ba tayo sa patuloy na pagbaling natin sa teknolohiya upang makakuha ng panandaliang aliw at panandaliang makatakas sa lipunang ginagalawan na mas mahalaga pa ang bulag na pagsunod sa mga gahaman kaysa sa ating mga karapatan? Masaya kaya ang Pilipino ngayon? *Masaya na kaya ako dito?*

“Subalit ano ang tunay na sukatan ng kaligayahan?”³⁴

³¹ Abulad, Romualdo E. 1985. "The Filipino as a Philosopher in Search of Originality." *Karunungan* 2: 12.

³² Abulad, Romualdo E. 1978. "Mga Puna Tungo sa Pag-asa." *Daop Diwa* 2: 27.

³³ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 28.

³⁴ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 28.

Sinundan pa ni Abulad ang katanungan hinggil sa kasiyahan—mula sa isang tanong na maaari nating sagutin ng “oo” o “hindi,” dumako siya sa katanungan hinggil sa kung “ano” ang maaari nating tukuyin bilang mga sukatan ng kaligayahan. *Ano nga ba ang kaligayahan para sa akin?* Inusisa niya ang mga nakagawiang pag-aaliw ng mga kabataan noon at muling ipinunto ang pagkalulong ng mga tao sa mga panandaliang aliw, mga panlabas na palabas para lamang maipakitang masaya ka. Pakitang-tao, ngunit hindi tumatagos sa loob—isang pag-usisa sa kahulugan natin ng kasiyahan at pagkakontento. Sapat na nga ba ito? *Hanggang dito na lamang ba ako?*

*“Ganito ba ang Pilipinas?”*³⁵

Ipinunto ni Abulad dito ang likas na sa ating mga Filipinong ‘diskarte’—na maaaring sumalamin sa pagiging maparaan natin sa mga araw-araw na gawain at kung tutuusin, pati na rin sa ating pagnanais na makalamang sa buhay, lalo na pagdating sa pagkita ng pera. Ngunit sa kabila ng pagiging ‘madiskarte’ natin na ito, tila ba ay nakakaligtaan na natin ang iba pang aspekto ng ating buhay at nalilimutan din nating hindi lang tayo ang taong nagtatangkang umalpas mula sa kanyang pagkakasadlak. Wika dito ni Abulad:

“Kayod rito’t kayod roon—kung saan naroroon ang ligaya’t pera, kahit na makaigtaan ang tunay na tungkulin; kahit na malimutan ang mga pangangailangang pampamilya; kahit na kasangkapanin ang kabaitan ng iba; kahit na marumihan ang lansangang tatapakan ng kapwa; kahit na yurakan ang dangal ng tao; kahit na magbingi-bingihan at magbulag-bulagan sa dinaramdam at idinaraing ng marami.”³⁶

Isang tahasang kritika ito sa mga posibleng negatibong kalabasan ng ating pagiging ‘madiskarte’ bilang mga Filipino, na sa pagnanais nating lumaya’t makaluwag, nalilimutan na nating mayroon ding ibang maaaring maapektuhan ng ating mga ‘diskarte.’ *Ganito ba talaga ako bilang isang Filipino?* Matagal nang umiiral itong ating pagiging ‘madiskarte,’ at mayroon naman itong mga positibong konotasyon na maaari nating ipagmalaki bilang mga Filipino. Ngunit nararapat lang din nating pagnilayan ang bunga ng pagiging ‘madiskarte’ at kung paano ito makakaapekto sa mga taong nakapaligid sa atin, lalo na ang mga itinuturing nating mahahalaga.

*“Wala nga ba tayong tiyak na sarili?”*³⁷

Kalakip rin ng bahaging ito ang mga katanungang “Ano nga ba ang Pilipino?” at “Ano nga ba ang Pilipinas?” Tulad din ng mga naunang talakayan, madalas mailahad ni Abulad sa kanyang mga artikulo ang ganitong mga katanungang nagtatangkang umusisa sa ating identidad at sa ating kasaysayan. Sa pakiwari niya, tayong mga tao ay biktima lamang ng paggiling ng kasaysayan³⁸, ngunit hindi lamang dapat tayo mabara sa pagiging biktima, bagkus pagkakataon din ito upang usisain natin kung ano ang mga napala natin at kung ano ang mga ninanais nating makamit sa patuloy na paggiling na ito. Tilabaga’y nagtatanong sa sarili: *“Narito ako dahil sa mga pangyayaring ito. Kaya ba ganito ang kasalukuyan*

³⁵ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 28.

³⁶ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 28.

³⁷ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 29.

³⁸ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 29.

*dabil sa mga pangyayaring ito? Ano kaya ang maaari kong gawin sa hinaharap?*³⁹ Sumasalamin pa rin dito ang kanyang pagnanais na matuto tayong sumuri mula sa pinakaugat bago pa man dumako sa mas matatayog na aspekto. Magiging daan ito upang magkaroon tayo ng lubos na pag-intindi sa ating sinusuri, at upang maisaalang-alang din ang mga ito sa mga hangarin natin sa hinaharap. Maaari rin natin tignan ang mga katanungag ito bilang bunga ng paniniwala ni Abulad na malabo ang ating pinagmulan at mas malabo ang pagkakaunawa natin dito.⁴⁰ Kung kaya, ang kalabuang ito’y tila nakakaapekto sa patuloy na pag-aapuhap natin hanggang sa ngayon sa isang kamalayan, identidad, at gunita na maaari nating tawaging pambansa. Ngunit, hindi ito tuluyang tinignan ni Abulad mula sa negatibong perspektiba, bagkus naniniwala siyang bagaman malabo ang ating nakaraan at wala tayong mababalikan na kasaysayan, may matatagpuan namang natatanging potensyal upang makabuo tayo ng kasaysayang tunay na nakalapat sa ating pagka-Filipino.

“Ganito na lamang ba tayo?”⁴¹

Sa bahaging ito tinalakay ni Abulad ang masasabing pinakakilalang katangian ng mga Filipino—ang pagiging *hospitable*. Ipinakita niya na itong ating pagiging *hospitable*, bagaman isang nakakatuwang katangian bilang pagsasalamin ng ating pagiging bihasa sa pakikipagkapwa-tao, ay tila ambivalent din. Wika niya:

“‘Hospitable’ bang matatawag kahit na pakitang-tao ang pagmamagandang-loob, kahit na habang dindulutan natin ng kasiyahan ang ating bisita ay binibilang naman natin ang ating nagagastos at gagastusin pa? Kahit na ang ating ‘hospitality’ ay dahil sa may inaasahan tayong kapalit na higit pa sa ating ibinibigay?”⁴²

Tila ay mayroon ulit panghihimok si Abulad na kung ganito nga ang ating pag-iisip hinggil sa pagiging *hospitable* ay kailangan na nating magnilay-nilay kung bukal pa ba ito sa ating loob o sadyang nakasanayan na lamang natin.

Sinubok din niyang hanapin ang ugat nitong ating pagiging *hospitable*, at sa tingin niya ay maaari itong naging bunga ng ating pagkakakolonisa, na sa ating lalim-kamalayan⁴³ ay nakatatak nang mas nakatataas at mas dakila ang mga taong mula sa ibang lupalop. Isa muli itong halimbawa ng uri ng kritikang kanyang itinataguyod—yaong may pagsipat sa perspektiba ng kasaysayan, at ng panawagan na kanyang paulit-ulit na hinahain: ang bumalik tayo sa ugat ng ating mga dinaramdam.⁴⁴

³⁹ Maaari rin makita ang ganitong mga sentimyento sa mga artikulo ni Abulad na *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan* (1986) at *A Philosopher’s View from EDSA* (2001).

⁴⁰ Malimit na nabanggit ito ni Abulad sa kanyang mga artikulo na may kinalaman sa Pilosopiyang Filipino. Tingnan: Abulad, Romualdo E. 1986. "Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan." *Malay* 5: 41, Abulad, Romualdo E. 1986. "Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy." *Sophia* 16: 61 at Abulad, Romualdo E. 1988. "Contemporary Filipino Philosophy." *Karunungan* 5: 1.

⁴¹ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 29.

⁴² Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 29.

⁴³ Isinalin ni Abulad sa akda ang salitang *unconscious* bilang “lalim-kamalayan”.

⁴⁴ Tulad ng nauna nang nabanggit ni de Leon sa kanyang pagsusuri, makikita rin itong maigting na panawagan ni Abulad ng pangangailangang bumalik tayo sa ugat ng ating mga dinaramdam sa iba pa niyang mga artikulo tulad ng *Kant and the Filipino Quest for a Philosophy* (1981), *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino Sa Kasaysayan ng Himagsikan* (1986), at *Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy* (1986). Tingnan: Abulad, Romualdo E. 1981. "Kant and the Filipino Quest for a Philosophy." *Sophia* 11: 5, Abulad, Romualdo E. 1986. "Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan." *Malay* 5: 39, at Abulad, Romualdo E. 1986. "Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy." *Sophia* 16: 60.

“Bakit nga ba ganito?”⁴⁵

Sinasabi ni Abulad na kaya siguro ganito ang ating pagtanaw ay tila salat tayong mga Filipino sa isang ideyalismo, sa isang pilosopiya. Kulang tayo ng paghuhugutan ng isang makabuluhang pagtanaw sa buhay at sa mundo. Kulang tayo ng isang batayang tayo mismo ang lumikha at hindi lamang ipinipilit sa atin kahit kulang tayo sa pag-unawa hinggil dito, sapagkat ang tunay na kaligayahan ay matatagpuan sa dinaramdam at sinasalooob ng ating kapwa Filipino.⁴⁶ Kung kayâ, iminumungkahi ni Abulad sa dulo ng kanyang artikulo na dapat maging layunin natin na palaganapin ang kamalayang pumuna sa lisyang mga kalakaran na nag-uugat sa kahinaan ng ating pagkilala sa ating sarili.⁴⁷ Tila ba ito ang kailangan nating itaguyod upang magkaroon tayo ng ‘pag-asa’—na kailangan muna nating tumungo sa ugat ng ating mga dinaramdam upang magawa nating unawain at kilatisin ang kasalukuyan. Sapagkat kaya tayo pumupuna, hindi lamang para mailahad ang mga negatibong aspekto ng isang bagay o isyu, bagkus upang makapag-udyok rin ng isang mas malalim na pag-iisip hinggil sa mga isyung ito, matutong mangwestyon sa iba’t ibang aspekto ng mga ibinabahagi sa ating impormasyon, at sa huli’y maaari ay makapagmungkahi—kung ano pa ba ang dapat gawin, kung pangmatagalan ba itong mga naiisip nating dapat gawin, at kung kailangan pa bang problemahin at saliksikin pa ang mga ito sa hinaharap o maaari na natin itong paglamayan. Sa atin paulit-ulit na uusbong ang pag-asa, sa tulong at gabay na rin ng isang pilosopiyang matatawag nating atin, ngunit kailangan pa nating tuklasin sapagkat tila nawawala pa ito. Malabo man ang ating nakaraan, puno naman ng pag-asa ang ating hinaharap.

Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino Sa Kasaysayan ng Himagsikan (1986)

Pinili ang huling artikulong ito bilang kadugtong ng mga katanungan at agam-agam na nakapaloob sa mga naunang artikulong *Pilipino sa Pilosopiya* at *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*. Dito rin matatagpuan ang mas pinalawig na pagpapakiwari ni Abulad sa pagtataguyod ng isang kritika na sumusuri mula sa lente ng kasaysayan at sa lalong pagpapalaganap ng kamalayang pumuna. Mahalaga ang artikulong ito upang mapalalim ang talakayan hinggil sa mga temang nakapaloob sa maka-Abulad na pagpuna, kung kaya, minarapat na magkaroon ng maikling talakayan hinggil sa mahahalagang puntong matatagpuan dito.

Inumpisahan ni Abulad ang artikulo na ito sa pamamagitan ng pagbibigay-kahulugan sa paraan ng pagtingin ng isang pilosoper⁴⁸ sa mga bagay-bagay. Wika ni Abulad:

“Malimit na ang pilosop[er] ay nakatitig sa isang bagay, subalit higit sa panlabas na anyo ang kanyang nakikita. Pangkaraniwan sa mga pilosop[er] ang paniniwala na ang katotohanan ay nakatago sa likuran ng mga bagay na namamalas.”⁴⁹

Ipinapahiwatig sa mga katagang ito na ang isang pilosoper ay hindi lamang isang karaniwang taong tila tagamasid lamang sa mga nangyayari sa paligid niya, bagkus mayroon siyang kakayahang lumampas sa

⁴⁵ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 30.

⁴⁶ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 30.

⁴⁷ Abulad, Romualdo E., *Mga Puna Tungo sa Pag-asa*; 30.

⁴⁸ Bagaman ginamit ni Abulad ang terminong ‘pilosopo’ sa kanyang artikulo, sa palagay ko ay mas mainam na gamitin ang minumungkahing salin at baybay ni Emmanuel de Leon na ‘pilosoper’ bilang ang ‘pilosopo’ ay tila may negatibong konotasyon sa lipunang Filipino.

⁴⁹ Abulad, Romualdo E. 1986. "Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan." Malay 5: 37.

anyong panlabas na ipinapakita ng kanyang mga pinagmamasdan. Sa pakiwari ko’y hindi lamang isang kakayahan itong ipinupunto ni Abulad, bagkus ay isa ring tungkulin—isang tungkulin na hindi lamang pansinin ang mga bagay kung paano sila nagpapakita sa atin, kung ‘di ay subukin din nawa nating sipatin ang tila mas malalim na kontekstong nakatago sa likod ng mga bagay na ito.

Binibigyang-diin din ni Abulad sa artikulo na ito ang kanyang pagpapahalaga sa kasaysayan at sa gampanin nito bilang tagasuri ng mga isyu at problemang kinakaharap ng mga Filipino at ng lipunang kanilang ginagalawan. Naniniwala si Abulad na ang kasalukuyan ay siyang pinanday sa hulmahan ng nakalipas,⁵⁰ kung kaya, mahalagang magkaroon tayo ng matinong pagkaunawa sa takbo ng ating kasaysayan upang magkaroon din ng matinong pag-unawa sa mga kaganapan ngayon sa ating lipunan. Makikita dito ang muling panawagan ni Abulad na matuto tayong sumuri mula sa lente ng kasaysayan—isang panghihimok sa kakayahan ng bawat indibidwal na makapag-ambag sa kasaysayan—na hindi lamang manatiling mga biktima ng paggiling nito, bagkus maging aktibong kalahok sa pagpapanday nito.

Nakapaloob din sa artikulong ito ang isang muling pagtalakay sa kanyang konsepto ng ‘paninging makasaysayan,’⁵¹ at kalakip nito ay sinasabi niyang wala itong kabuluhan kung hindi ito magsisilbi bilang landas upang magkaroon ng kaganapan ang pagbabago at pagsulong sa daigdig.⁵² Masisipat dito ang muling pagpapahiwatig ni Abulad na malaki ang gampanin ng kasaysayan sa ating mga pagsusuri sa mga pangangailangan natin sa kasalukuyan. Kalakip ng muling pagsambit ng kahalagahan ng kasaysayan na ito ay ang panghihimok ni Abulad sa ating mga mambabasa na nasa atin pa rin ang pagpapasiya, na muli man natin tignan ang ating kasaysayan at unawain ito, sa dulo, tayo pa rin ang magdedesisyon kung ano ang maaaring bunga nitong pagtingin at pag-unawa natin. Ngunit, sinasabi rin niya sa dulo na nawa ang ating pagpapagal sa pag-unawa sa kasaysayan ay nakatuon sa mabuting hangarin para sa kinabukasan ng ating bansa. Wika niya:

“Tayo ang gumagawa ng ating sarili; nasa atin ang pagpapasiya kung nais nating manatili sa kasalukuyang palapag ng mediokridad o kung magpupunyagi tayong ihanay ang ating sarili sa lupon ng mga dakila at pangunahing bansa.”⁵³

Ngunit sa kabila nitong pagbibida niya sa kahalagahan ng pagkakaroon ng ‘paninging makasaysayan’ ay ipinapahayag din niyang tila ang isang [F]ilipino ay isang taong walang kasaysayan.⁵⁴ Hindi naman ito isang pagsasawalang-bahala sa pagsisikap ng ating mga historyador. Bagkus, isa muli itong kritika mula kay Abulad, na ang tinatawag nating ‘kasaysayan’ ay isang kasaysayan na hindi likas sa atin at hindi natin matatawag na atin sapagkat ipinataw ito at hinubog ng ating mga mananakop. Isa lamang ang tinatawag niyang kaganapan sa kasaysayan na maaari nating angkinin bilang tunay na atin: ang himagsikan sa EDSA. Binansagan niya ito bilang “tunay na rebolusyon ng masa”—isang rebolusyong napagtagumpayan ng isang bansa laban sa isang naghaharing diktador.⁵⁵

Kaugnay ng pahayag na ito ay mahihinuha rin sa teksto ang disgusto ni Abulad hinggil sa Martial Law at sa administrasyong Marcos. Ikinumpara niya si Marcos sa mga kolonyal na haring

⁵⁰ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 38.

⁵¹ Una nang tinalakay ni Abulad ang konseptong ito sa kanyang artikulong *Pilipino sa Pilosopiya* (1976).

⁵² Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 39.

⁵³ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 39.

⁵⁴ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 41.

⁵⁵ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 42.

naglabas-masok sa Filipinas sa loob ng ilang daang taon, at binansagan niya si Marcos bilang “pinakahuli’t pinakamatingkad na simbolo ng buong panahong ang ating bansa’y nagpalipat-lipat sa kamay ng mga mapang-api’t mapang-abuso,” ngunit ang kaibhan nga lamang, ayon kay Abulad, ay may positibong ambag ang matagal na pagkakakolonisa sa atin ng mga Kastila at Amerikano, subalit sa pakiwari niya ay walang naiwan ni gahiblang kadakilaan ang administrasyon ni Marcos.⁵⁶

Noong kasagsagan ng Batas Militar sa Filipinas ay nagtuturo na si Abulad sa Unibersidad ng Santo Tomas (UST). Noong mga panahong ito, matingkad na ang pakikibaka at malakas na ang pagtutol sa mga pang-aabuso’t pagtapak sa karapatang pantao ng mga Filipino. Narito ang pambubusal sa karapatan ng malayang pamamahayag upang bulagin at bingihin ang mga tao sa mga tunay na nangyayari, mga karumaldumal na eksena sa mga piitan kung saan isinasagawa ang iba’t ibang uri ng pagpapahirap, at ang hindi maikakailang pagdami ng mga desaparesidos—mga taong tumututol sa diktadurya ni Marcos na basta na lang pinadampot at hindi na nakitang muli. Kung kaya, mahihinuha na matindi na rin ang nanunuot na galit sa puso ng mga Filipino noon, at hindi hiwalay sa galit na ito ang mga nasa akademya, tulad na lamang nina Abulad. Sa isang panayam na kanyang pinaunlakan, ikinuwento ni Abulad ang mga kaganapan sa UST noong mga panahong ito. Wika niya:

“Oo, oo. Mararamdaman mong wala kang silbi kung nagtuturo ka lamang sa classroom. Na nagtuturo ka pa ring tulad ng dati at parang walang pakialam. Kapag ganoon, mararamdaman mong walang kabuluhan ang iyong ginagawa. Kasama kami! Kasama kami! Lumalabas kami ng unibersidad [para makibaka]. Siguro ang administration ay medyo nag-iingat kaya medyo konserbatibo ang tingin. Pero, ang faculty at estudyante ay hindi ganoon. From day one of Martial Law, ayaw na namin [dito]. Nakikita naming hindi ito tama.”⁵⁷

Kung susuriin pa lalo ang pagtatalakay ni Abulad sa artikulong ito, makikita natin na tunay ngang ang isang pilosoper at kritiko ay bunga ng kanyang panahon. Tahasan ang kritikang inilahad ni Abulad sa artikulong ito—bunga na rin ng katayuan, pagdanas, at pagkilatis noong mga panahong iyon. Ngunit, tulad na lamang ng istruktura ng karamihan ng kanyang mga artikulo, mayroon pa ring matatagpuan na magkahalong hamon at kritika sa dulo nito.

Alinsabay sa pagbigkas ni Abulad na ang tunay na rebolusyon ay mangyayari lamang kung magkakaroon ng radikal na pagbabago na nag-uugat sa ating kamalayan,⁵⁸ tulad na lamang ng pagkilala niya sa *EDSA Revolution* bilang isang tunay na rebolusyon ng masa, ay ipinunto rin niya na ang kaganapang ito sa EDSA ay nakapagpresenta ng isang panibagong pagkakataon upang makapag-udyok ng pagbabago.

Ngayon na ang panahon ng pagbabago.⁵⁹ Ito ang mga katagang iniwan ni Abulad sa bandang huli ng artikulo, kasabay ng panghihimok na ito ang pagkakataon upang makapagtatag ng isang tunay na lipunang Filipino, isang lipunang maipagmamalaki nating mula at para talaga sa atin. Sinasabi ni Abulad na pagkatapos ng mga kaganapan sa EDSA, ang mga mata ng mga tao ay dapat nakatuon na sa mga posibilidad na maaaring masipat sa hinaharap, at lahat ay may tungkulin sa paghahabol sa mga posibilidad na ito.

⁵⁶ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 42.

⁵⁷ de Leon, Emmanuel C., *An Interview with Romualdo Abulad, SVD*; 9.

⁵⁸ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 46.

⁵⁹ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 46.

Huli, isiniwalat niya ang pangarap niya bilang isang pilosoper, na sa kadahilanang nakatayo ang henerasyon nila sa isang mahalagang yugto ng kasaysayan na bukas sa maraming posibilidad, ay tila ito na ang simula upang makapagpundar ng isang Pilosopiyang Filipino na maaari nating itanghal at ipagmalaki sa buong daigdig—isang pilosopiyang tunay na sasalamin sa ating mga pananaw-sa-mundo, sa ating mga dinaramdam, sa ating mga isyung pinapaksa, sa ating mga Filipino. Tilabaga’y pinupunto niya na hinog na ang oras upang simulan ang dambuhalang proyektong ito ng kanyang henerasyon, at ng mga susunod pang henerasyon. Kailangan na lamang ng mga indibidwal na may angking tapang at lakas ng loob upang isulong ito. Ika nga ni Abulad, “narito [na] ang hamon, nasa atin ang tugon.”⁶⁰

Sa pagsusuri sa mga napiling artikulo upang makapagbigay ng pambungad sa isang maka-Abulad na pagpuna, aking nakita ang tatlong katangi-tanging mga puntong ito:

Una, ang **kahalagahan ng sariling konteksto’t kasaysayan**. Bagaman tinataguriang mga biktima tayo ng paggiling ng kasaysayan, makikita na kabahagi at tagapagpadaloy din tayo nito. Makikita sa tatlong sinuring artikulo na pinalulutang ni Abulad ang kahalagahan ng pagtingin sa kasaysayan sa ating mga kasalukuyang pagsusuri at pagpuna. Tunay nga namang mahalaga na isaalang-alang ang namamayaning konteksto upang lalo nating maunawaan ang kakumbakitan ng ating mga pinapaksa’t pinagtutuunan ng puna.

Pangalawa, ang **di-pagkabara sa perspektibang macro**. Bagaman maaaring tignan bilang pang-macro ang pamamaraang makasaysayan ni Abulad na madalas gamitin sa mga paksaing sosyolohikal, politikal at ekonomikal, makikita sa mga pagpunang nakapaloob sa kanyang mga akda na hindi ito nalilimitahan dito. Bagkus, lumalawak ito upang sakupin rin ang iba pang mga isyung lumalampas dito tulad ng mga katanungan hinggil sa identidad, kamalayan, pagpapahalaga, tradisyon, at iba pang kaugnay na bagay na bumubuo sa Filipino bilang isang indibidwal.

At pangatlo, ang **palagiang hamon ng pagbabagong panloob tungo sa pagbabagong panlabas**. Mahihinuha sa mga piling artikulo ni Abulad na bagaman kolektibo ang talakayan at pagpuna, nananatili pa ring personal ang hamon. Pagkaraan ng mga pagpuna ni Abulad, palagian siyang nanghihimok sa pangangailangan ng isang pagbabagong panloob—isang pagbabagong nagsisimula sa sarili upang sa kalauna’y makapag-udyok din ng isang pagbabagong panlabas. Ang pagbabagong panloob na ito ay nakaugat sa ating kamalayan, kung kaya ganoon pa rin ang panawagan: na kailangan nating tumungo sa ugat ng ating mga dinaramdam upang maudyukan ang pagbabagong ito. Tilabaga’y pinupunto ni Abulad na kinakailangan muna nating lutasin ang ating mga internal na pakikibaka bago pa man tayo tumungo’t makibaka rin sa kinaiiralan nating realidad.

Ang mga temang itong nakapaloob sa mga kritikal na akda ni Abulad ay hindi lamang matatagpuan sa tatlong artikulong sinuri sa itaas. Maaari rin maging batayan ang iba pang mga artikulo ni Abulad tulad ng *Ang Teorya ng Ebolusyon* (1979-80), *Kant and the Filipino Quest for a Philosophy* (1981), *Si Kant at Ang Pilosopiya sa Pilipinas* (1981), *The Filipino as a Philosopher in Search of Originality* (1985), *Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy* (1986), *Contemporary Filipino Philosophy* (1988), *A Philosopher’s View from EDSA* (2001), at iba pang mga artikulong nakapaloob sa diskurso ni Abulad hinggil sa *critical analysis* upang lalo pang mapalutang at maipaliwanag ang mga temang nakapaloob sa isang maka-Abulad na pagpuna. Bilang natalakay na rin ni de Leon sa kanyang libro ang ibang mga

⁶⁰ Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 46.

temang ito,⁶¹ minarapat lamang ng artikulong ito na mas palawigin at palalimin pa ang talakayan tungo sa pagtatampok ng kahalagahan ng ganitong uri ng pagpuna hindi lamang sa akademya, bagkus pati na rin sa pang-araw-araw nating pamumuhay.

Paglalagom

Tulad na lamang ni Abulad, ang isang pilosoper ay isa ring kritiko ng kanyang kinaiiralang konteksto. Ipinakita ni Abulad na ang kamalayang pumuna ay hindi nakatuon sa panunuligsa o pambabatikos lamang, bagkus may pagnanais ang pamumunang ito na lalong paunlarin at mapabuti ang mga pinupuna. Mahalaga ang ganitong paraan ng pamumuna lalo na sa panahon ngayong laganap na ang “cancel culture” na tilabaga’y kapag problematiko ang isang paniniwala o paninindigan ay ituturing na ito ng ibang tao bilang walang katuturan. Madalas na makikita ang ganitong “cancel culture” sa *social media sites* tulad ng Facebook at Twitter na sa panahon ngayon ay nagsisilbi nang espasyo ng halo-halong debate at digmaan. Kung kaya, ngayong tila araw-araw nang nasusubok ang kakayahan ng tao na pag-isipan, kilatisin, at maging kritikal sa mga nangyayari sa kanyang buhay at sa kanyang paligid ay may mas maigting pang pangangailangan na makapagtaguyod ng isang Kritikal na Pilosopiyang Filipinong hindi lamang nakatutok sa sosyolohiko, ekonomiko, at panlipunang aspekto ng ating pagka-Filipino, bagkus isang Kritikal na Pilosopiyang Filipino na tumatalab at lumulubog sa kabuoang pagdanas ng bawat Filipino at sa makasaysayang kontekstong nakapaloob sa pagdanas na ito.

Bagaman hindi tahasang binigyang-kahulugan ni Demeterio ang diskursong ito, nahinuha sa pagsusuri ni Atim sa kanyang mga akda ang isang Kritikal na Pilosopiyang Filipino na nakatuon sa sosyolohikal, politikal, at ekonomikal na aspekto ng lipunan. At sa ating pagsipat sa mga akda ni Abulad, masasabi nating mahalaga ang lugar ng isang maka-Abulad na pagpuna sa muling pag-usisa sa kahulugan ng Kritikal na Pilosopiyang Filipino na ito, sapagkat sa naganap na pagsusuri, makikitang hindi lamang nakakulong sa tatlong aspektong unang nabanggit ang pagpuna ni Abulad, bagkus pinapaksa rin nito ang ating pagpapahalaga, dinaramdam, pagtanaw sa kasaysayan, pananaw-sa-mundo, at marami pang iba. Inuudyukan ng isang maka-Abulad na pagpuna ang ating pagiging kritikal, hindi lamang sa lipunang ating kinaiiralan, bagkus lalo na sa ating mga sarili, na siya ring ginagabayan ng konteksto’t kasaysayan sa pagsusuring ito. Kailangan unahing bakahin ang ating mga internal na problematiko’t agam-agam bago pa man tayo tumungo sa labas. Napakahalaga ng metodolohiyang paloob-palabas na ito pagdating sa ating pagiging kritikal, sapagkat sa ganitong paraan, lubusang nagkakaroon ng laman ang ating mga pinupuna, at sa parehong konteksto’y nananatiling bukas ang isipan ng mismong pumupuna. Nagsisilbing gabay at hamon ang isang maka-Abulad na pagpuna sa pangangailangang kilatisin ang ating pag-iral at kinaiiralan—na upang sa hinaharap ay matuto tayong iwaksi ang mga lisyang kalakarang nagsisilbing mga balakid sa ating tunay na pag-unlad. Sa muling pag-uulit nga ng mga salita ni Romualdo Abulad, “narito [na] ang hamon, nasa atin ang tugon.”⁶²

⁶¹ de Leon, Emmanuel C., *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*; 141-143.

⁶² Abulad, Romualdo E., *Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan*; 46.

Mga Sanggunian/ References

- Abulad, Romualdo E. 2001. "A Philosopher's View from EDSA." *Karunungan* 18: 11-14.
- Abulad, Romualdo E. 1986. "Ang Diwa at Kaisipan ng Pilipino sa Kasaysayan ng Himagsikan." *Malay* 5: 37-46.
- Abulad, Romualdo E. 1979-1980. "Ang Teorya ng Ebolusyon." *Daop Diwa* 4-5: 55-73.
- Abulad, Romualdo E. 1988. "Contemporary Filipino Philosophy." *Karunungan* 5: 1-13.
- Abulad, Romualdo E. 1981. "Kant and the Filipino Quest for a Philosophy." *Sophia* 11: 1-20.
- Abulad, Romualdo E. 1986. "Kant and the Task of Contemporary Filipino Philosophy." *Sophia* 16: 45-68.
- Abulad, Romualdo E. 1978. "Mga Puna Tungo sa Pag-asa." *Daop Diwa* 2: 27-30.
- Abulad, Romualdo E. 1976. "Pilipino sa Pilosopiya." *DLSU Dialogue* 11 (1): 159-168.
- Abulad, Romualdo E. 1981. "Si Kant at Ang Pilosopiya sa Pilipinas." *Malay* 1: 57-68.
- Abulad, Romualdo E. 1985. "The Filipino as a Philosopher in Search of Originality." *Karunungan* 2: 1-25.
- Atim, Ben Carlo N. 2017. "Ang Diskurso ni Feorillo Petronilo Demeterio Tungkol sa Pilosopiyang Pilipino: Isang Pagsusuri." *Kritike* 11 (2): 28-53.
- de Leon, Emmanuel C. 2016. "An Interview with Romualdo Abulad, SVD." *Kritike* 10 (1): 1-37.
- de Leon, Emmanuel C. 2015. "Ang Pilosopiya at Pamimilosopiya ni Roque J. Ferriols, S.J.: Tungo sa Isang Kritikal na Pamimilosopiyang Filipino." *Kritike* 9 (2): 28-50.
- . 2019. *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino*. Lungsod ng Maynila: Aklat ng Bayan.
- Demeterio III, Feorillo Petronilo A. 2014. "Assessing the Developmental Potentials of Some Twelve Discourses of Filipino Philosophy." *Philippiniana Sacra* XLIX: 189-230.
- Demeterio III, Feorillo Petronilo A. 2013. "Status and Directions for 'Filipino Philosophy' in Zialcita, Timbreza, Quito, Abulad, Mabaquiao, Gripaldo, and Co'." *Φιλοσοφία: International Journal of Philosophy* 14 (2): 186-215.
- Quito, Emerita S. 1967. *Address on a New Concept of Philosophy*. Manila: UST Press.
- Quito, Emerita S. 1986. "Pulong-isip: Meeting of Filipino Minds." *Karunungan* 3: 1-11.
- . 1983. *The State of Philosophy in the Philippines*. Manila: De La Salle University Research Center.